

דגלים, קלפים ומסטיקים של חוזה המדינה

חיים גרוסמן

על דיוקנו של בנימין זאב הרצל בתרבות ילדי ישראל

העברית הצעירה והארץ ישראלית להזדהות, ולאמצם ככאלה המבטאים את ערכיה החדשים. בדרך זו נוצרה, מאז ראשית המאה ה-20, תרבות לאומית רחבה ומגוונת, שגם עולם הילדים ותרבותם המיוחדת היו חלק בלתי נפרד ממנה. כך, מטבע הדברים, מצא גם דיוקנו של הרצל, המנהיג הציוני המוכר ביותר, את מקומו בתרבות הילדים הלאומית ההולכת ומתהווה.

כבר מראשיתה שאפה התנועה הציונית ליצור בארץ ישראל לא רק ישות יהודית עצמאית ומדינית, כי אם גם תרבות עברית חדשה ומגוונת, לכלל האוכלוסייה ולבני כל הגילים; ברצונה היה לבטא את הרוח הלאומית החדשה ההולכת ומתפתחת במגוון צורות: אמנותית וחזותית, ספרותית, לשונית, חינוכית ועוד. כך שקדה התנועה – באמצעות גופים ואישים שונים – על יצירת סמלים לאומיים חדשים, שעמם אמורה הייתה האוכלוסייה

ד"ר **חיים גרוסמן** הוא אספן וחוקר תרבות ישראלית, העוסק בין השאר במסרים האידיאולוגיים המשתקפים באמנות השימושית ובתוצריה בשנות ה-50 וה-60.

(אוסף חיים שטייר, חיפה)

שישו ושמחו בשמחת הציונות?

דיוקנו של הרצל היה לאורך המחצית הראשונה של המאה ה-20 הסמן החזותי המובהק ביותר ללאומיות העברית החדשה בארץ, כמו גם בכל רחבי העולם היהודי-הציוני. הדיוקן היה בבחינת הצהרת זהות: רכישת מוצר שעליו דמותו של הרצל הפכה מעין רכישת חלק ושותפות בסיפור הציוני, והצבת תמונתו הגדירה את המרחב כולו כמרחב ציוני. וכך, בצד בית הספר לאמנות "בצלאל" בירושלים ומערך ההפקה וההפצה של הקרן הקימת, הפיקו פריטי גרפיקה ואמנות רבים שעוטרו בדיוקן המוכר של הרצל, פעלו גם סוכני תרבות רבים ולא רשמיים. אלה הפיצו את מראהו של הרצל ברבים משיקולים מסחריים, אך גם מתוך אהבה, גאווה והזדהות עם המנהיג ועם חזונו.

דגל שמחת תורה מרוסיה, 1903

כבר ב-1903 הופק ברוסיה דגל שמחת תורה שבו נשזרו דמויותיהם של הרצל ומכס נורדאו במראה המסורתי של חג הסוכות, תוך הטמעת הציונות במוצרים מסורתיים ומוכרים לילדים. דיוקנו הופיע גם במרכז "פרס" יהודי שהופק בידי חברת היברו-פאבלישינג בניו יורק ב-1906, שהציג

את המעבר החזותי מ"סביבה יהודית" ל"סביבה

ציונית" בתיווכו של הרצל, שדיוקנו הוצב במרכז מגן דוד מקושט שסביבו נראים הכותל המערבי ומשמאלו חלוץ הזרע את אדמתו בשדות ארץ ישראל.

ייצורו של ה"פרס" הציוני ב-1906 עדיין יועד לעיסוק פנאי משותף למבוגרים וילדים, אך עם חלוף הזמן הופק דיוקן הרצל בקשת רחבה של מוצרים שכוונו באופן ממוקד לתרבות הילדים. זאת, תוך שילוב מתמיד בין הניסיון להנחיל את מורשתו לדורות, לבין השיקול השיווקי שביקש להגדיל את קהל צרכני התרבות הציונית. ואם בארצות הגולה היה הדבר מוגבל בהיקפו, הרי שבארץ ישראל החלו יצרנים רבים לשווק מוצרים שכיוונו לאוכלוסיית הילדים, שהלכה וגדלה כ"דור ראשון לגאולה", החייב כל העת בשינון מורשתו הלאומית.

נציגי היישובים ובידם שקיקי עפר, הרצל (ל"ע"ת)

"לא רציתי שהרצל ינח על קוצים"

"יום שלישי, כ"א באב, שנת התש"ט, 16 באוגוסט 1949. באותו יום נסע אבי לירושלים לחזות בטקס קבורתו של הרצל והוא נשא עמו שקית חול מהקריה להניח בקברו של חוזה מדינת ישראל". כך כתבה ביומנה נורית בת ה-11, שהייתה שותפה נפעמת למהלך קבורתו של הרצל בירושלים:

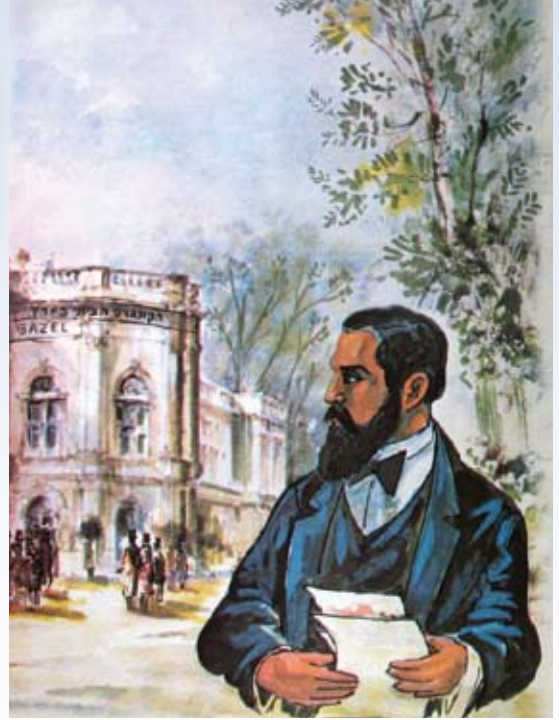
קיץ אוגוסט 1949, החופש הגדול בין כיתה ה' לכיתה ו' בקרית-חיים. אבא קורא לי. הוא מגיש לי שקית מקטיפה סגולה [...] "מחר אני נוסע לירושלים" אומר לי אבא. "נבחרתי לייצג את קרית-חיים בלווייה של הרצל [...] הוא מבקש להיקבר באדמת מדינת ישראל, ולכן יגיע נציג מכל יישוב, ויביא איתו שקית מאדמת היישוב שלו, כדי להניח את אדמת הארץ בקברו". אבא מניח את השקית הריקה בידי ואומר לי למלא אותה בחול של קרית-חיים. אני יוצאת אל המגרש שממול לביתנו. אני מסננת את החול הנקי מבין אצבעותיי, משתדלת שלא "יתגבב" איזה פיזור שלא שייך, לא רציתי שהרצל ינח על קוצים או על פגרי שבולולים, ומאד נזהרתי. מלאתי את השקית, ומיהרתי הביתה לתפור אותה היטב שלא ידלוף אף גרגיר של חול מתוכה.

זיכרון ילדות זה, ואחרים כמותו, מבטאים נאמנה את משמעותו הכמעט קדושה של הרצל בעיני בני דור ההורים והמחנכים, כמו גם את רצונם להנחיל תודעה זו לדור הילדים, באמצעות פריטים המסמלים ומנציחים את האיש ואת חזונו. ראשית הפיכתו של הרצל למעין גיבור תרבות, שדיוקנו מעטר מוצרים רבים, החלה עוד בחייו וכוונה אמנם בעיקר לקהל הצרכנים המבוגרים. ואולם אלו מיהרו להעביר את מורשת הצו הלאומי לילדיהם, והללו הפכו לשותפים ולנושאי הרעיון הציוני בעצמם. וכך, שיקי העפר מקריית חיים לא הוזמן מאת הילדה, אך הפך למייצג של רגע לאומי גדול וחד-פעמי, שבו הייתה גם היא שותפה שווה.

ואכן, הלווייתו הממלכתית של הרצל הייתה אירוע לאומי מכונן. אך המסר הלאומי לא הובלט רק ברגעים הגדולים והחד-פעמיים, אלא בעיקר בשגרת היום-יום של הדור הצעיר, באמצעות מגוון רחב של מוצרים, שנשאו כולם את דיוקן הרצל.

לנושא "יום העצמאות", ואף בה זכה הרצל לפירוט ביוגרפי קצר, להמחשת הקשר שבין המנהיג והרעיון הראשוני לבין הריבונות העצמאית הנחגגת.

מבחינה אמנותית שימשה תמונתו כדגם לציור דיוקנאות ולהכנת איגרות ברכה, וכן כדגם למלאכות יד ורקמה, תבליטים מגבס ונחושת, עבודות דיקט ומשורית - תוצרים מתבקשים בשיעורי המלאכה בבתי הספר היסודיים בשנות ה-50 וה-60. עבודת האמנות אפשרו לילדי ישראל לעצב גם במו ידיהם את תמצית זהותם הציונית, כחלק מחינוך שכוון להזדהות מובהקת עם סמלי הריבונות הציונית בארץ המולדת.

שקיעתו של מותג

מאז סוף שנות ה-50 הלכה ודהתה תהילתו החזותית של הרצל, מלבד סדרה מחודשת של כתביו, בול שהונפק לציון מאה שנה להולדתו ופריטים אחדים אחרים. אמנם דיוקנו המשיך לעטר מעט מתוצרי הגרפיקה השימושית, ונכחה באירועים ממלכתיים, אך היו אלה רק גיבוי טקסיות מחייבת. גיבורי חברה ותרבות ישראלים חדשים הם שאכלסו מעתה את המרחב הציבורי והפרטי, ובשנות ה-60 וה-70 הפיקו יצרני התרבות הפופולרית בעיקר את דימוי החלוץ והחייל הישראליים. אלו, אגב, נעלמו לימים אף הם עם דעיכת הלהט הלאומי והיסדקות הקונצנזוס הציבורי, לטובת גיבורי תרבות פופולרית להמונים.

בשנות ה-90 חיברה דבורה עומר ספר ילדים שעסק בהרצל. הסגנון הקליל של הכתיבה והאיורים המעטרים את הסיפור שונים מאוד מהטקסטים שהובאו בפני הילדים בעשורים קודמים: לא עוד סיפור היסטורי נשגב, כי אם מבט אנושי יותר, המתמקד ב"דורי" הילד, הגדל להיות מנהיג ציוני עסוק המעורר עליו את חמת אשתו, המתלוננת על קשיי חייה עם בעל המבזבז את כספי המשפחה לטובת רעיון מוזר... זהו כבר כמובן הרצל מעט שונה מן התדמית ההיסטורית, המבטא את השינוי שחל בחברה הישראלית, שאינה מעוניינת עוד בסיפור הרואי אלא בסיפור בלבוש עכשווי, שאינו מאדיר את הדמות מעבר למידה, אם כי עדיין מכבדה ומוקירה.

עם זאת, הרצל לא נעלם לחלוטין מחיינו: "בסופרלנד הקמתי את מדינת הילדים" הכריז הרצל בזמנו במודעת פרסומת, וגם בעידן של התייחסות גרפית מחויכת יותר לגיבורי המיתוס הציוני ממשיך הרצל להיות מוצג במבט אוהד, בניגוד לחלק מן המנהיגים הפוליטיים האחרים הזוכים להצגה מבקרת ומנצת.

בשנת ה-55 למדינה נוסף דיוקנו של הרצל לדגל המדינה, כקישוט המוצמד לחלון המכונית. על דיוקן הפלסטיק הצבעוני והמחויך נרשם באותיות בולטות "דר הרצל", כנראה לטובת הדור שאולי לא ידע. זוהי, אם תרצו, כל האגדה.

מסטיקים, רביעיות ומלאכות יד

הממסד הציוני בארץ, בעיקר באמצעות "מועצת המורים למען הקרן הקימת" שהוקמה בשנות ה-30, הפיק את דיוקנו של חוזה המדינה בשלל צורות וביטויים, והילד העברי נמצא למד על הרצל - כמו גם על הקרן הקימת שהוקמה בהשראתו - בין השאר באמצעות משחקים ושעשועי פנאי ששימשו אותו מדי יום.

כך למשל, עיסוק רב העניקו לילדים משחקי "רביעיות קלפים", שבהם הובלטה דמותו של הרצל, לעתים קרובות בתוספת מעט ידע חיוני על אודותיו. דמותו עיטרה כריכת מחברות, חוברות שונות, ואף שימשה דמות מוכרת על נייר העטיפה של מסטיק עברי בשלל צבעים. הדיוקן אף "מכר" עפרונות בגולה ובארץ ועיטר איגרות ופנקסים לילדים, תעודות מצוירות של ילדי גן, מקראות, ספרי לימוד וספרי קריאה. במקביל גויסו גם הילדים עצמם למבצעי תעמולה שונים, שבמהלכם סבבו ברחובות ושכנעו את המבוגרים, באהבה וגאווה, לרכוש ולענוד סמני ממסד לאומיים, שבמרכזם ניצבה תמונתו של חוזה המדינה.

שנת 1954, שנת ה-50 למותו של הרצל, הפכה אף היא לאירוע חינוכי-לאומי שבמסגרתו עלו ילדי ישראל לקברו של הרצל. כל תלמיד שביקר במקום זכה בפנקס שבו נכתב "וזאת לתעודה כי התלמיד(ה) עלה(תה) לירושלים בשנת תשט"ו, היא שנת הרצל, על מנת להתייחד עם רוחו של הרצל, חוזה מדינת היהודים, בעיר הנצח ירושלים, לבה של ארץ ישראל, בירתה של מדינת ישראל".

בשנות ה-50 וה-60 חילקה הקרן הקימת בבתי הספר "לוח לתלמיד", שכלל מידע מגוון כגון "סימני מורס" ו"סימני דרך" בצד פרטי ידע נחוצים על המדינה, על מנהיגיה ועל מוסדותיה. מטבע הדברים זכה אף הרצל, "חוזה מדינת היהודים", להבלטה רבה, וצוטט באמירה תואמת לתלמיד העברי: "למדו בשקידה ובהתלהבות - אנו נצטרך לכוחכם ולידיעותיכם". מחברת חגיגת מיוחדת הוכנה והוקדשה גם

לעיון נוסף:

1. ר' ארבל (עורכת), כחול לבן בצבעים: דימויים חזותיים של הציונות 1897-1947, תל אביב 1996.
2. א' מישורי, שורו הביטו וראו: איקונות וסמלים חזותיים ציוניים בתרבות הישראלית, תל אביב תשס"ג.